

PRAGMALINGVISTIKANING TILDAGI O'RNI VA RIVOJI

Egamberdiyeva Dilduraxon Shaxobiddin qizi

Farg'ona davlat universiteti lingvistika (ingliz tili) yo'nalishi magistranti

dilfurae@gmail.com

Annotatsiya: Tilshunoslikning yangi va dolzarb masalalarga boy bosqichlaridan biri Linguopragmatika yoki Pragmalingvistika bosqichi tilga kommunikativ yondashuv bilan ajralib turadi. Bu degani, til aloqa vositasi sifatida qabul qilinadi va tilning kommunikativ funksiyasi uning asosiy funksiyasi deb tan olingan. Aloqaviy tilshunoslik, foydalanishdagi til sifatida nutq faoliyati sifatida tillar bo'yicha harakatlarni o'rganadi. Pragmalingvistikaning tilshunosikdagi tutgan o'rni va rivojiga har bir til vakillari tilshunos olimlari kabi o'zbek tilshunoslarini ham sanab o'tishimiz mumkin.

Kalit so'zlar: tilshunoslik, linguopragmatika, pragmalingvistika, semiotika, pragmatika, empirik tahlil, amaliyot, pragmatik

Pragmalingvistika tilshunoslikning alohida yo'nalishi sifatida o'tgan asrning 70-yillaridan boshlab shakllangan. Tilning pragmatik tabiati xususida qarashlar qadimdan turli fanlarda bayon etilganligini qayd etish kerak. Tilning pragmatik xususiyatlariga Sokratdan avval ham, keyinchalik Aristotel davrida ham e'tibor qaratilgan. Fikr ifodalashda til bilan hamohang ravishda yordamchi vositalar ham ahamiyatli ekanligi, tilning asosiy vazifasi aloqa-aralashuv ekan, uni ro'yobga chiqarishda so'zlovchi va tinglovchi asosiy figura sanalishi, notiqlik san'atida ovozning sifat o'zgarishlari – baland yoki past ifodalanishi axborotni uzatishda qo'shimcha nozikliklar berishi aytib o'tilgan. O'tgan asrning 20-30-yillarida falsafada alohida oqim sifatida shakllangan pragmatizm g'oyalarining targ'ib qilinganligi ham bejiz emas.

Pragmalingvistikaning o'rganish obyektini aniqlash va uning maqomini belgilash masalasi ko'p yillardan buyon tilshunoslarning diqqat markazini egallab turibdi. Tilning belgilar tizimi ekanligini hisobga olib, lisoniy belgilar bilan uni yaratuvchi, uzatuvchi va qabul qiluvchi shaxslar o'rtasidagi munosabatlarni pragmatikaning o'rganish markazi deb qarash, bizningcha, to'g'ri yondashuvdir.

Kishilar o'rtasidagi munosabatni ifoda etuvchi nutqiy etiket ko'rinishlari, nutqning sotsial xoslanishi lingvistik pragmatikaning o'rganish sohasi sanaladi. Nutqiy aralashuv jarayonidagi suhbatning maqsad va yo'nalishiga ko'ra P.Grays quyidagi to'rt prinsipni ko'rsatib o'tadi: a) axborotning to'liqligi; b) axborotning sifati (to'g'ri so'zlash); v) axborot yo'nalishidan chetga chiqmaslik; g) so'zlash manerasi (aniq va qisqa)¹. Bu yo'nalishga xos ishlar o'zbek tilshunosligida ham amalga oshirilgan. Jumladan, H.Abdurahmonov, N.Mahmudov, B.O'rinboev, S.

Mo'minovlarning (O'rinboev B., Soliev A.; Mo'minov S.) nutq madaniyati va kommunikativ xulq yo'nalishidagi ishlari, P.Grays ta'kidlaganidek, lingvistik pragmatikaning umummasalalaridan hisoblanadi. Bunday tadqiqotlarning yuzaga kelishi lingvistik pragmatika nazariyasining to'ldirilishida muhim o'rin tutadi. Kommunikatsiya jarayoni uchun axborotning bunday belgilarining bo'lishi tabiiy, biroq nutqiy etiket ko'rinishlarining bunday ijtimoiy axloq me'yorlari lingvistik pragmatikaning nazariy jihatlariga aloqador yo'nalishlarni ochish uchun xizmat qilmaydi degan xulosaga kelmaslik zarur. Pragmatika nazariyasi nima uchun shunday? kabi savollarning asoslanishi bilan o'z mohiyatiga ega bo'ladi. Jumladan, kattalarning kichiklarga munosabati minnatdorlik tuyg'usini «Barakallo» so'zi bilan ifodalashi nutqiy etiket ko'rinishlaridan biridir, buni me'yoriy holat deb qaraladi. Biroq buning aksi bo'lgan holatlarda lingvistik pragmatika nazariyasif ehtiyojning tug'ilishi kuchaydi, chunki bunday hollarda «Nima uchun shunday?» tarzidagi savol ko'p tilshunoslarning diqqatini jalb qiladi. Kichiklarning kattalarga minnatdorlik tuyg'usi yoshlar nutqi uchun xarakterli bo'lgan ijtimoiy-performativ formulalar yordamida o'z ifodasini topmasa, bunday ifodalar lingvopragmatik izohga muhtoj bo'ladi.

Keyingi yillarda «pragmatika» atamasini qo'llamaydigan tilshunos qariyb qolmadi, desak mubolag'a bo'lmaydi. Natijada, o'ziga xos pragmatik «fetishizm» holati paydo bo'lib, bajarilgan tadqiqotlarda atamaning qo'llanishidan tashqari, uning mazmuniga oid biror bir ma'lumotni topish qiyinlashib bormoqda. Lozim bo'lsa, bo'lmasa atama qo'llanaversa, uning negizida turgan tushunchaning siyqalanishiga olib kelinishi turgan gap. Inchunun, lisoniy birliklar pragmatik xususiyatlari, ularning pragmalingvistik tahlili haqida gapirishdan oldin «Pragmalingvistika nima bilan shug'ullanadi?», «Uning tadqiqot obyekti va predmeti nimadan iborat?», «Pragmatikaning asosiy tushunchalari, tamoyillari qaysilar?» kabi savollarga javob izlashga majburmiz. J.Layonz tilshunoslarning 12 – xalqaro kongressida (Vena, 1977) pragmalingvistikaning predmetini aniqlash va uning ta'rifini berishga harakat qildi. «Pragmatika tinglovchini uzatilayotgan axborotni xuddi so'zlovchi istaganidek qabul qilishga undash maqsadi uchun mos keladigan lisoniy birliklarning kommunikatsiyada qo'llanishini tavsiflaydi. Bu pragmatika lisoniy vositalarning shaxslararo muloqotdagi rolini aniqlash bilan shug'ullanadi, deyish demakdir». Ushbu ta'rifning asosida lisoniy harakatdagi ko'zlanayotgan maqsad va unga erishish vositasi o'rtasidagi munosabat turibdi. «Sabab-motiv-matssad» zanjiri nutqiy faoliyat rejasini shakllantiradi va uning voqelanishini ta'minlaydi. Xuddi shu narsa A.Kasherni pragmalingvistik tahlilning asosiy maqsadini «qo'yilgan maqsadga erishishda lisoniy vositalardan foydalanishni ta'minlovchi insonga xos bo'lgan qobiliyat qoidalarini» yoritish va tushuntirish deb tavsiflashga undaydi. Pragmalingvistikaga berilayotgan ta'riflarni qiyoslaganimizda, ularning barchasida ushbu soha predmetini yoritishda yetishmayotgan to'laqonlilikni, ayrim holda bir ta'rif ikkinchisida ifodalanayotgan mazmunga qandaydir bir «soya»

tushirayotganligini sezamiz. Balki ushbu masalaga turli tomonlama yondashuv orqali «barcha sarhadlar bo‘ylab hujum qilish» yo‘li bilan umumiy holatni, o‘rganilayotgan hodisaning to‘liq suratini tasvirlash mumkindir. Buning isbotini izlash maqsadida pragmalingvistik adabiyotlarda berilib kelinayotgan ayrim ta’riflarni eslatishga va qisman izohlashga harakat qilmoqchiman. Amerika tilshunoslarining ko‘p hollarda lisoniy faoliyatga oid har bir hodisa tahlilida N.Chomskiy ta’limotiga tayanishga harakat qilishlari sezilib turadi.

Pragmalingvistik tadqiqotlar ham bundan mustasno emas. Nutqiy harakatlar ijrosi negizidagi propozitsiya mazmuni va kommunikativ maqsadni namoyon qilish (illokutsiya) munosabatini o‘rgangan J.Katts pragmatika predmetini Chomskiy ta’limotidagi lisoniy qobiliyat va nutqiy ijro, faollik qarama-qarshiligida ko‘radi. Uningcha, pragmatik nazariya gaplarning ma’nosini ma’lum muhitda (kontekstda) talaffuziga binoan chegaralash imkonini yaratadi. «Grammatika gap turlari strukturasi haqidagi ta’limotdir, pragmatika esa aksincha, lisoniy tuzilmalarning qurilishi, ularning grammatik xususiyat va munosabatlarini yoritish bilan shugullanmaydi. Pragmatik nazariyalar gap belgisi va propozitsiyaning matndagi muvofiqligini so‘zlovchi va tinglovchi tomonidan oqilona ta’minlanishini o‘rganadilar. Shunga nisbatan, pragmatik nazariya nutqiy faollik (performatsiya) nazariyasining ma’lum bir qismidir».

Pragmalingvistik tadqiq doirasini bu darajada toraytirish uni faqatgina nutqiy ijro faoliyati bilan chegaralab qo‘yish nazariyani tor ko‘chaga yetaklashdan boshqa narsa bo‘lmasa kerak. Bunday holatda lisoniy tahlil o‘z poydevori - lisonidan ajralib qoladi. Shubhasiz, lisoniy faoliyatning yuzaga kelishida sotsial muhit, muloqot vaziyati muhim rol o‘ynaydi va shakllanayotgan birlikning mazmuni matn yoki kontekstda namoyon bo‘ladi, aniqlanadi. J.Katts keltirgan misollar: «quyon» va «quyoncha» hamda yoki «it» va «kuchukcha» juftliklarining ikkinchi so‘zlarini («quyoncha», «kuchukcha») bolalarga nisbatan yoki ularning o‘zlari tomonidan ishlatilishi to‘g‘ri.

Ma’lumki, til va nutq birliklarining har qanday ko‘rinishi funksional qo‘llanishiga ko‘ra o‘z o‘rniga ega boladi. Agar ana shu birliklar, nutq sub’ektining yoshiga ko‘ra, qo‘llanish o‘rni hamda uslubiy chetga chiqishiga ko‘ra o‘zgarsa, bu jarayonda, albatta, pragmatik tahlilga ehtiyoj ortadi.

Xulosa o‘rnida aytganda, tilshunoslikning navqiron sohasi pragmalingvistikaning istiqboli haqida fikrlar ko‘p, ularni davom ettirish mumkin. Istiqbol endi boshlanmoqda. Pragmalingvistikaning "mevalari" etnopragsmatika, sotsiopragmatika, etnosotsiopragmatika, madaniyatlararo pragmatika, qiyosiy pragmatika kabilarning taraqqiyoti nutqiy faoliyat haqidagi yangi nazariy fikrlarning tug‘ilishiga sabab bo‘lishi bilan bip qatorda, til ta’limi uslubiyatining yangi qoyalar, metodlar bilan boyitishiga gumon yo‘q. Bundan tashuuri, pragmalingvistik bilim millatlararo, xalqaro munosabatlar, ishbilarmonlik sohasidagi muloqot ko‘nikma-malakalarini o‘stirish

amaliyotida muqim o`rin egallashi ham aniq. Xullas, pragmalingvistika inson lisoniy faoliyatini ilmiy-amaliy tadqiq etishuning istiqbolli yo`nalishi bo`lib, uning ilmiy bilish tizimidagi o`rni qat`iylashmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Kipchakova, Y. (2021). Methodological And Didactic Aspects Of Information And Intellectual Culture In The Education Of A Developed Generation. Экономика И Социум, (6-1), 156-159
2. Rasulov Ravshanxo`ja (2010) "Umumiy tilshunoslik" 9-bet
3. Safarov Shaxriyor (2008) "Pragmalingvistika " 6-7-betlar
4. Safarov Shaxriyor (2008) "Pragmalingvistika " 41-42-betlar
5. Susov Ivan Pavlovich (1990) " Semiotika i lingvisticheskaya pragmatika" 125-126-betlar
6. Suxachev (2003) "O semiotike Ch.S.Pirsa : Troystvenniy znak v universume reprezentatsiy "